

Бранко Р. Златковић¹ [398.22/.23+398.91]:94(497.11 Rudnik)"1804"
Институт за [398.22/.23+398.91]:94(497.11 Rudnik)"1815"
књижевност и уметност²
Београд, Србија

КАЗИВАЊА О УСТАНИЧКИМ ОСЛОБАЂАЊИМА УТВРЂЕНОГ ГРАДА РУДНИКА

На основу разноврсне усмене приповедне грађе, која је забележена у фолклористичким, мемоарским, путописним, биографским, историографским, етнолошким и географским изворима – у раду се хронолошким следом тематизују и анализирају догађаји везани за ослобађање и судбину утврђеног града Рудника на истоименој шумадијској планини у Првом и Другом српском устанку. Међу мноштвом распрострањених и идентификованих предања и анегдота, које на терену нису пресахле ни до данашњих дана, као тежишне теме развијају се и варијанте о улози озлоглашеног насилника и рудничког муселима Сали-аге Рудничког Бика, као и о вероломном убиству качерског војводе Арсенија Ломе.

Кључне речи: Први и Други српски устанак, град Рудник, Салиага Руднички Бик, војвода Арсеније Лома, казивања, анегдоте, предања, пословице, епика.

Турско доба на Балкану било је време оријенталне урбанизације. Утврђена (*кале, хисар, паланка*) или отворена (*варош, касаба, шехер*) градска насеља била су најснажнија турска културна, верска, привредна, као и војна жаришта и средишта.³ У турским градовима живео је мали број домаћег окупираног становништва, које је претежно настањивало приградске и сеоске области.⁴ У самом Руднику било је 1784. године, према извештају П. Ј. Митесера, сто турских и осамнаест српских кућа⁵. Током Првог и Другог српског устанка стога

¹ branzlat@gmail.com

² Рад је настао у оквиру делатности Института за књижевност и уметност у Београду који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

³ Карић 1887: 145; Zirojević 2007: 48–54.

⁴ Карић 1887: 150; Zirojević 2007: 60.

⁵ Филиповић 1960: 122.

су највеће изазове и војне подухвате представљала освајања, заузимања и ослобађања добро утврђених и чуваних турских градова и паланки у Београдском пашалуку (Смедеревском санцаку). Захваљујући иницијативама Руске академије наука из Петрограда и Друштва српске словесности из Београда, током педесетих година 19. века, о тим догађајима записана су и објављена многа мемоарска сећања махом неписмених учесника и сведока. У наративима, који се одликују изворном свежином народног причања, историјско искуство транспоновало се у систем усмених књижевних форми, пре свега у предања, анегдоте и пословице. Тако су се и око устаначких ослобађања утврђеног града Рудника, који је вековима био седиште Рудничке нахије, испрели бројни занимљиви наративи који, судећи према савременим теренским записима, нису још увек пресахли.

Први српски устанак

Након једномесечне борбе у Првом српском устанку, која махом протиче у спаљивању ханова, изгону и спорадичном убијању Турака, ослобађање утврђеног града Рудника⁶, који

⁶ Град Рудник, који се налазио на високим падинама истоимене планине, био је од давнина поприште рударских делатности. На рушевинама римског, античког рударског насеља (Милићевић 1876: 313–314), рудна експлоатација наставила се у епохи средњовековне Србије. У време владавине српског краља Стефана Уроша II Милутина Немањића (1282–1320) формирала се на Руднику и снажна дубровачка колонија у чијој су се служби рударским послом бавили Саси, о чијем присуству сведоче бројни руднички топоними. И дан-данас постоји Миса – локалитет на коме се верује да је постојала католичка црква (Каниц 1985: 458; Мишковић 2011: 50; Јаћимовић, Петровић 2003: 57). Народна епика спомиње мајдан злата на Руднику. У песми о зидању Раванице, кнез Лазар беседи војводама: „Док су мене два мајдана златна: / Један мајдан у Копаонику, / Други мајдан Рудничка планина, / Од свијех ћу боље начинити: / Поставићу темељ од олова, / Ударићу челичне диреке, / Покрићу је жеженијем златом, / Попуњаћу драгијем каменом, / Пострешићу ситнијем бисером, / Нек се сјаје, нек се моје знаје” (Караџић 1988: 156). „Средовечна насеобина, за коју се прича, да је била врло велика варош, и да је у њој још и деспот Ђурђе ковао новце, находила се у изворишту Деспотовице, између Плужевиначког потока и Краснојевачке реке” (Карић 1887: 710; Шафарик 1851: 243; Јиречек 1978: 431). Турци су, затим, наставили рударску делатност на Руднику, а особито се за време аустријске окупације у првој половини 18. века интензивирало искоришћавање руда. Чим су Аустријанци напустили Србију 1739. Турци су се вратили у варош Рудник. Турско насеље „није никада било велико”, у њему су, углавном, боравили само представници власти и мања јаничарска посада (Филиповић 1960: 122), али је до Карађорђевог буне Рудник, ипак, био главно место у Рудничкој нахији. Када 1804. Турци беху растерани и варош буде спаљена, нахијским местом је постала Брусница, јер је из тог села био руднички војвода Милан Обреновић (Милићевић 1876: 313; Карић 1887: 707). После дуже паузе, велика потреба за муницијом, у време Првог српског устанка, довела је, почетком 19. века, до обнављања рада у рудничким окнима. Срби су 1806. копали бакар, топили

је вековима био с(р)едиште Рудничке нахије, представљало је први знатнији успех устаника, одакле се Устанак потом ширио на све стране. Подвиг је тиме био већи, јер је муселим града и заповедник Рудничке нахије био брат ратоборног дахије Кучук Алије⁷, по злу чувени Сали-ага, који је због своје оглашене похоте прозван – Руднички Бик.⁸ Успомене на његову злогласну управу сачувале су се и у многим записима народних песама и прича (Златковић 2013а: 177–196), па Миленко Филиповић с правом претпоставља да је „предање на Сали-агу пренело и насиља која су други чинили и за које су платили главом, па се тако за многа места прича да је Сали-ага убијен баш на њима” (1960: 115).

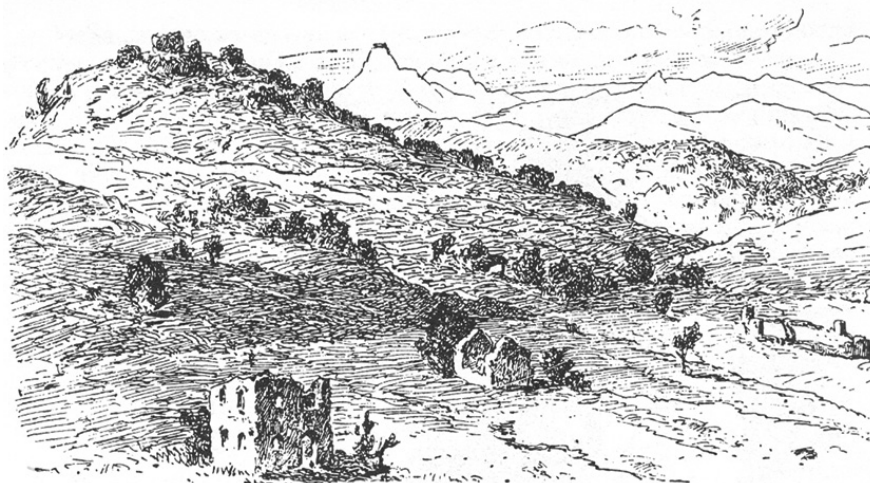
Према сведочењима тројице учесника и сведока догађаја, Јанићија Ђурића (1980: 56–60), Гаје Пантелића (1980: 101, 136–137) и Петра Јокића (1980: 185–189), дознајемо да су устаници опколили рудничку тврђаву, „па не може да утече мањ да излети” (Пантелић 1980: 136). Међутим, освајање тешко доступног планинског утврђења додатно су отежавали и неповољни временски услови – снег и поледица. Такође, са

га и лили топове. После 1813. Турци су разорили и затрпали окна, али су поново заузеле варош Рудник, који су након две године морали да напусте, после чега је опустела варош и тврђава је препуштена пропадању. Старо градско насеље налазило се источно од садашњег, на извору реке Јасенице (Каниц 1985: 449–464; Милићевић 1876: 311–315; Мишковић 2011: 50–51; Карић 1887: 388–389; Ракић 2008: 787–790; Јаћимовић, Петровић 2003: 17).

⁷ О Кучук Алији се казује да је, као усталом и све друге дахије, „наше горе лист”, родом Рудничанин и да се претходно презивао Ђеврљић (Новаковић 1954: 112; Ђорђевић 1984: 234; Вукићевић 1986: 215). У вези с тим, постоји занимљива изјава: „Неколико дана пре погибије у саобраћајној несрећи, познати певач забавних мелодија Кучук-Хоки рекао је у разговору за неке новине да његова породица води порекло 'од Ђеврљића са Рудника'. Таквог презимена данас на Руднику нема, али би *Џеврљин* поток могао бити траг његовог постојања у нешто различитом гласовном склопу” (Јаћимовић, Петровић 2003: 64).

⁸ У устаничкој традицији налазимо и супротан пример, према коме је бик добио име по похотном Турчину. У колубарском селу Вранићу, београдски дахија Аганлија Хусеин чувао је крда говеда. Памти се да је особито волео једног „зеленог бика колубарца” кога је звао – Зељо. Када је Зељо, пуцајући од снаге, почео да проваљује оградe и чини разне штете, сељаци га прозову Суљо, по моштаничком ханџији, који би се попут бика узјогунио када би угледао жену. Стога се сељаци из Моштанице пожале своме субаши на похотност ханџије, а овај им беспомоћно одговори: „Е бива, шта ћу му ја? Женско чељаде није створено само да ради, него да се са њим и душа слади”. Једном, пошто се Аганлија распитивао о своме мезимцу, сеоски кнез Павле Поповић му рече да су сељаци прекрстили бика и да га зову Суљо. „Какав Суљо?!” – љутито запита Турчин. Не обазирјући се на љутњу, јер је знао да Аганлија брзо плане, али се и брзо одобрвољи, Павле му, у шали, открије разлог, те је отада и сам Аганлија бика звао Суљо, но пазећи да се о томе не прочује, јер је било веома зазорно вола звати турским именом (Димитријевић 1988: 10). О семантици и симболици бика у традиционалној култури (Раденковић 1996: 130–132; Толстој 2001: 25–27).

својим четама Сали-аги су притекли у помоћ Алија Цавић, дахија ужички, и Пљакић, дахија карановачки (краљевачки). Зато су их устаници најпре позивали на преговоре, обећавајући мирно и безбедно пропуштање из Рудника. Неповерљиви Турци одуговлачили су предају, уздајући се и у скори долазак јаничара Кучук Алије, Сали-агиног брата. Међутим, када је у тврђави настала сваковрсна оскудица и запретила глад, Турци су „истакли белу заставу на граду, у знак предаје” (Павловић 2008: 212) и приступили преговорима са устаницима. Према верзији приче, турски и српски преговарачи уобичајено су се „заклели на

Рудник, рушевине, цртеж Феликса Каница (сл. 1)

лебац и со” (Коларевић 2016: 153). Међутим, према породичном предању, забележеном од Драгомира Гавриловића из качерског села Босуте, устаници и Турци учинили су посве необичну и јединствену заклетву, која се претворила и у оружани инцидент са жртвама с обе стране:

Да би озаконили примирје и веровање пред Богом, а да би учврстили веру међу собом – устаници и Турци, на предлог Сали-аге, „причесте пушке”. Доведу однекле попа који им очита молитву и *причести пушке*, тако што вином, сипајући га у цеви од пушака, окваси барут и Турцима и нашим. У том се трену створи однекле тај дечачић Радован, носећи браћи леба, па смотривши пред собом неког Турчина он из папрати неке припуца на њега и рани га у руку. Овај узврати кубуром и уби га на лицу места. Како се пуцњава рашчу сред примирја, пристигоше устаници и један од њих наводно тог Турчина

закоље зубима. Браћа ту сахране Радована, где му потом подигну и спомен који је до скоро постојао на Руднику. Браћа су га од миља звали *Ракић*. Само то место Рудничани зову као *Раков гроб*, и као *Ракићев* (Коларевић 2016: 132–133).⁹

Посведочивши егзистенцију белега и топонима, концем 19. века, покрај *Ракића гроба* прошао је „добрим општинским путем” и аустроугарски путописац, археолог и етнолог, Феликс Каниц (1985: 452).

Напокон, пошто се стишала већ распламсала борба на Руднику, међу зараћеним странама успоставило се примирје и настављени су преговори. Иако је Карађорђе гарантовао безбедан пролазак, устаници су, ипак, припремили заседу Турцима. У циљу прогона и обрачуна с дахијама и јаничарима, вероломство је током Устанка било легитимни облик јуначког понашања.¹⁰ У оквиру теме ратног лукавства, међу најзаступљеније приповедне мотиве спадају – устанички препади Турака, прављење замки, ширење лажне слике о снази и броју устаничке војске, стварање панике у турским редовима, прерушавање устаника у Турке (Златковић 2007: 105–107). Током опсаде Рудника, онда виђенији устаник, а доцније и гласовити качерски војвода,

⁹ О учешћу деце и о њиховим интендантским улогама у Првом српском устанку сведоче и други примери. Милош Милосављевић, негдашњи казначеј подринског округа, казивао је: „Године 1855, дошао сам у Лозницу за окружног казначеја (благајника), и разматрао сам Лозницу, и њену околину, па распитујући свуд за догађаје на Лозници за времена Карађорђева, причали су ми; ондашњи окр. началник покојни Илија Чворић и ондашњи члан окр. суда покојни Матија Симић (тако звани ’Црвени Матија’) измеђ осталог и ово: како су они, први своје оцу а други своје брату, нос.[или] премену (преобуку) и лебац, и да су се десили у Шапцу баш онда, кад је битка на Тичару била.” (Милосављевић 1888: 2–3; Петровић 2017: 218–219).

¹⁰ За епске јунаке „старијих времена” карактеристичан је високоморални образац јуначког понашања. У епици о Првом српском устанку тај образац је већ доста нарушен (Дрндарски 1998: 126–132), док је скоро сасвим одсутан у устаничким наративним формама. На путу ослобођења од Турака, све је дозвољено. Лукавство и превара легитимни су облици јунаштва (Стевановић 2002). Најгласовитији је пример мучког убиства из „бусије” Кулина капетана (Мехмед-бега Куленовића) у току Мишарске битке. Лука је на мегдан изазвао Кулина. Не слутећи превару, Кулин је прихватио позив и повикао: „Ето ме море Влахо!” Када се Турчин довољно приближио, Лука је дао знак Тодору Каонцу који је са још неколико поузданих стрелаца „саставио” пушкама Кулина и коња под њиме (Милутиновић 2003: 31–32; Исти 1993: бр. 21). У познатој епској песми о највећој српској устаничкој победи, Филип Вишњић не описује појединости Кулинове погибије, већ пева: „Погибе ти Кулин-капетан, / Погуби га Петровићу Ђорђе” (Караџић 1986: 156). Овај податак није дуго био познат ни српској историографији. Развијену актуализацију добио је у анегдоти која је запамтила, делом, и неке споредније ствари. Наводи се да је Лука спазиио истуреног Кулина, док је са Протом Матејом пио „розалију” и мезетио земичке што му је на Мишар послала жена из Аде-провачке (Милутиновић 2003: 31–32; Исти 1993: бр. 21).

Арсеније Лома, повео је са собом стотину војника „да нападну Сали-агу, чувеног Рудничког Бика”, и свакоме је заповедио да запали по десет ватри око турског утврђења, да „изгледа да има војске у Срба много, као у гори листа”. Турци су се препали привида множине војске и најзад су пристали да напусте варош (Павловић 2008: 212; Коларевић 2016: 153). Чим су се, 18. марта 1804. године (Бура 2003: 23), упутили из рудничког утврђења, Турци су спазили у снегу трагове српских војника. Досетивши се да је у питању превара, они су се уместо, према договору, ужичким, запутили чачанским друмом. Српски војници одмах су се дали у потеру за њима, али су код „Јелен-гроба”¹¹ сустигли само половину Турака на које су и осули паљбу. У окршајима су погинуле „даије” Алија Џавић и Пљакић. Првога је, казује се, усмртио Јован Ризнић из села Бање, а другога Антоније Ристић, због тога после прозвани Пљакић (Ђурић 1980: 59; Пантелић 1980: 136). Међутим, међу првом групом Турака успео је да избегне Сали-ага, чије су „конаке” устаници потом спалили и до темеља разорили. Приповеда се да је остао само „бињекташ са кога се пењао на коња”. Такође, није остао ни камен на камену од турске вароши. Илустративан је доцнији опис Феликса Каница: „Од џамије до замка и даље могу се лево и десно од калдрмисане главне улице видети са земљом савњени низови турских кућа, који су ишли високо уз брдо и протезали се у равницу” (1986: 458). Претходно је развалине негдашњег „турског градића” описао и официр Јован Мишковић (2011: 50–51). Етнолог Јеремија М. Павловић, пак, сведочи да су, у периоду између 1913. и 1921. године, још увек могле да се виде зидине Салиагине куће на пропланку, коју је изградио кулучењем Срба, као и трагови камене авлије и оближње мучионице Срба и тамнице „источно од града – близу Мисе, у зидинама – високим 3–4 метара” (Павловић 2008: 210).

Тумачећи порекло рудничког топонима – брда Стражевице – позније забележено народно предање жигоше, пак, једну породицу због Салиагиног бекства: „Турци потплате једну

¹¹ Око девет деценија касније, о споменику и његовој судбини бележи Феликс Каниц: „Близу пута, на једној ливади између Мајданске и Рудничке реке, раније је 2 м високи *Јелен камен* обележавао *Јеринин гроб*. Међутим, пљачкаши су разбили споменик. Нестао је исто тако и споменик њеног супруга, деспота Бранковића, који је ковао новац; тај споменик се налазио на оближњој Кривој реци. И поред упорног трагања, његов гроб до данас није пронађен. Што је нашем водичу било јако жао, јер је тамо скривено велико благо” (1985: 451–452, 459). Знатнији је број топонима у Рудничком крају који упућују на супругу деспота Ђурђа, у народу познатију под именом Проклета Јерина (Недељковић 2000: 48).

фамилију те их пропуште. Једна их жена спроведе преко Стражевице, због тога се тако и зове – јер их је довела поред страже. То су *такозвани Мајданци*, који се од тога новца касније обогате” (Коларевић 2016: 134–135). О бекству Турчина из чврсто опседнутог Рудника, међутим, најнеобичније приповеда Гаја Пантелић¹². У поређењу са осталим сведочењима, његова казивања најдубље су прожета фолклорним садржајима. Он истиче да је Сали-ага „преобукао женско руо те утече, и његова жена, а дете своје мушко од две године бацише и оставише”. Срби су одбачено дете однели Карађорђу и Станоју Главашу. Они су дете даровали „стопарцем” и нашли су човека из Рудничке нахије, по коме су га отпустили родитељима. Рудничанин је бегунце сустигао на конаку код Пожеге, где су занотили, те је Сали-аги предао његовог сина. Гаја Пантелић догађај датира „у Белу недељу 1804. год.” (1980: 101, 136–137), а Петар Јокић¹³ сагласно казује да су биле „проштене покладе 1804” (1980: 189). „Бела недеља је завршна седмица у месојеђима, а беле покладе, које падају у њен завршни, недељни дан”, у многим крајевима називају се и Проштене покладе (Недељковић 2008: 109). „Беле покладе у неким крајевима Србије (...) називају и ‘проштеним’ или ‘опроштеним’ покладама, јер се завађени мире и траже једни од других опроштај” (Марјановић 2008: 113–114).

Није могуће утврдити у којој је мери ова прича веродостојна. Међутим, о Сали-агином маскирању ништа не спомињу Јанићије Ђурић¹⁴ и Петар Јокић. Стога, може се претпоставити да је у опису догађаја, који се збио на Проштене покладе (на Белу недељу) 1804. године, латентно присуство покладне атмосфере у приповедачевој свести исходovalo овакав приповедни садржај (Пантелић 1980: 101; Јокић 1980: 189). Отуда је можебити постала појава Сали-агиног маскирања, које је, иначе, у прошлости било неизоставни обичај овог празника у неким

¹² „Казивања старца Гаје Пантелића” забележио је Исидор Стојановић између 1846. и 1849. Казивања су објављивана више пута: *Гласник Друштва српске словесности*, II, 1849, 132–346; III, 1851, 142–143; Перовић, ур. 1954: 11–60; Самарџић, ур. 1980: 69–147.

¹³ Јокићева причања записао је Милан Ђ. Милићевић у току 1851. и 1852. у Тополи. Први пут су објављена под насловом „Причања Петра Јокића о догађајима и људима из првог српског устанка (1804–1813)”, у редакцији записивача, у *Споменику СКА*, XII, 1891, 1–56. Претходно је Јокић део својих сећања саопштио државном службенику 1841, која су објављена у *Делу* за 1904. годину (Јокић 1980: 149–263).

¹⁴ Мемоари Јанићија Ђурића настали су независно од иницијативе Друштва српске словесности, можда чак и пре 1823. године, а објављени су први пут у *Гласнику Друштва српске словесности*, IV, 1852, 75–151, под насловом „Србска повестница Карађорђевог времена”. У даљем тексту, нав. према: Ђурић 1980: 1–68.

крајевима.¹⁵ Претпоставку могу да поткрепе и ставови Мирче Елијаде. Он сматра да за „религиозног” човека учествовање у празнику подразумева излазак из свакодневног временског трајања и уклапање у митско време, реактуализовано кроз светковину (Elijade: б.г: 31).¹⁶ Дакле, способност метаморфозе у дубокој је сагласности са истакнутим елементима митизираниог предања о Сали-аги.¹⁷ Такође, занимљивом се појавом чини и праштање живота Сали-агином потомку. Узроке оваквом поступању треба тражити у пракси блажег и хуманијег начина опхођења устаника према Турцима које је било карактеристично за почетак Устанка, односно за доба када је мета борбе још увек била махом ограничена само на дахије и јаничаре. Међутим, даривање живота сину најомраженијег Турчина, у слободнијој интерпретацији, може да се доведе и у везу са праксом међусобног праштања која је била у духу Поклада, јер су се на тај дан мирили завађени и тражили опроштај једни од других (Марјановић 2008: 113–114). Према веровањима, требало је ући чист и са што мање греха у најдужи, и по строгости најтежи, ускршњи пост (Недељковић 1990: 23–26, 192).

Уколико пажљиво издвојимо атрибуте који се, у домену митског репертоара, везују за Рудничког Бика, онда његова појава живо кореспондира са народним представама о демонским бићима, поглавито змајевима. Према веровањима, змајеви бораве на планинама. Змај је и у веровањима и митологији велики љубавник и представља се као веома похотан. Карактерише га и прождрљивост. Као још једна карактеристична црта змајске природе може се сматрати и моћ метаморфозе у човека или животињу. Змај има још једну особину која је ретка, он је

¹⁵ „Током беле недеље, а на беле покладе неизоставно, кретале су се маскиране поворке, од куће до куће, и изводећи разне згоде увесељавале укућане, за шта су, у награду, добијале разне поклоне. Називајући се у разним пределима различито (комендијаши, шиљкани, направљачи, беле чиче, вучари) покладне поворке, прерушене у разна људска и животињска обличја, данас су сведена на забаву” (Недељковић 2008: 109). О покладним ритуалима и маскирањима на територији данашње Србије опширније: Марјановић 2008: 110–163.

¹⁶ О односу профаног и празничног, светог времена, видети детаљније: Марјановић 2008: 17–19.

¹⁷ Карактеристична зооморфна представа упућује и на тотемистичку компоненту предања о Сали-аги. Веселин Чајкановић пише да је у Срба вероватно постојало веровање према коме Турци потичу од појединих животиња, па налази да су они змијин пород. Тврђњу објашњава појавом да се за народе туђе и непријатељске увек пронађе да су ниског, неотменог порекла, а змија је демонска животиња више него иједна друга. Исти аутор упућује и на могуће везе између Турчина и ђавола, потом але и аждаје (1994б: 393–404). Подробније о митској карактеризацији Сали-агиног лика видети у: Златковић 2013а: 177–196.

неповредив (Зечевић 1981: 67–74; Раденковић 2001: 206–211). Једна од основних његових дужности јесте да се бори против демона непогоде и да штити свој крај од њих. Због тога је, сматра Чајкановић, змај добар демон и заштитник је свога племена. Међутим, веровало се да змај може и да заборави на своје дужности. Постоји документ да су становници Великог Извора 1908. истеривали змаја из села, пошто је настала суша, када се он налазио код сеоских жена. Тада се змај протеривао општом буком (Чајкановић 1994а: 266–272).

Попут овог хтонског бића и Сали-ага је настањен на највишој шумадијској планини – Руднику. Исказује силну полну енергију и веома је похотан и склон уживању у храни, пићу и сваковрсном изобиљу.¹⁸ Приписују му се моћи прерушавања, као и животињско-демонска својства снаге и суровости. Упркос опсежним заверама против њега, Сали-ага ипак остаје неповређен и успева да измакне освети и замкама устаника. С изузетком неколицине забележених анегдота и предања¹⁹ и једне епске песме²⁰, у осталим релевантнијим изворима нема помена о његовом страдању. Као муселим Рудничке нахије, он је и законити заштитник своје територије. Међутим, услед изразито

¹⁸ Учесник Устанка и један од најприврженијих Карађорђевих људи, Јанићије Ђурић, у својим мемоарским записима наводи да је Сали-ага Бик из Рудника чинио „зулум неописани по целој нахији Рудничкој (...) Убијао је људе, глобио је, жене и девојке безчестио и тако је ишао по са стотином Турака од села до села, од ана до ана, ноћивао и чинио свакојаке игре и увеселенија са женским полом и угошченија, посађујући све редом по једнога Турчина и по једну жену или девојку између њи за софре, а људи су дворили и услуге свакојаке чинили, све носили и гледали безчестија, само да остану живи од дана до дана” (Ђурић 1980: 28; Антонијевић 1998: 69–70; Златковић 2013а: 177–180). Јеремија М. Павловић пише „да се на Руднику зна доста причи о зверствима Сали Аге” и између многих записао је неколицину (2008: 210–214).

¹⁹ Прилежни истраживач и врсни зналац шумадијских старина, Владета Коларевић, забележио је у селу Липовцу 1979. од Живана Пиперина Вунарике занимљиво предање према коме су Карађорђе, Јевта Скерла и Сима Реак, после надљудских напора, ипак успели да убију Турчина Сали-агу. Дочекали су га у заседи и пуцали у њега док је он пролазио друмом. „Гађао га је Карађорђе, ударио га, и кажу – тако се преносило, да је видно како срму од турског одећа разноси олово, ал’ је Турчин јак био, на коњу и оде. Ударио је на Скерлу и на Симу Реака, сви су га тројица гађали и ударали, ал’ га је коњ однео. И на Свинчинама (извор у селу Бањи) кад је... прескочио коњ преко потока, Турчин је пао” (Коларевић 2008: 4). Миленко Филиповић сведочи да се за многа места прича да је Сали-ага убијен баш на њима (Филиповић 1960: 115).

²⁰ Сали-агу Рудничког Бика помињу и епске песме из збирке Новице Шаулића. У једној, Турчин отима Милицу „ђевојку”, сестру од Тополе Ђока. Након низа драматичних догађаја и сукоба, Карађорђе ипак успева да одсече главу Бики од Рудника. У другој песми Бико од Рудника отима невесту Јелицу, такође Карађорђеву сестру. Ђорђе куми Турчина да остави девојку по коју долазе сватови. На то Бико упери пушку, те уместо Карађорђа убије његовог брата Милисаву. Потом Турчин утекне у Рудник, али настрадају његових тридесет јаничара (Шаулић 1954: 13–35, 90–93).

осионе владе, према њему се развило особито непријатељство житеља Рудничке нахије које је веома живописно исказано у усменој народној традицији (Златковић 2013а: 177–196; Павловић 2008: 210–214; Антонијевић 1998: 69–70). Стога, епизода о устаничкој опсади Рудника 1804. године, која се у казивањима учесника и сведока догађаја представља више као акција усмерена искључиво против омраженог Сали-аге, али не и као знатнији војни подухват, могла би да сведочи управо о томе да приповести, испод површинских историјских оквира, у својим дубљим и архаичнијим слојевима, у ствари, чувају древна сећања о митском изгону змаја из свог станишта.

Према томе, може се претпоставити да овде није реч само о конкретизованом историјском непријатељу, већ се једновремено ради и о митском противнику, демонском чудовишту, против кога се бори 'културни' јунак, претежно оличен у Карађорђевог лику. Према забележеним казивањима, Црни Ђорђе, потоњи вожд устаничке Србије, два пута је још пред буну Рудничког Бика држао на нишану, али је, услед бојазни од турске одмазде, једнако одустајао да окине обарач. Најпре је то било у манастиру Вољавчи (Пантелић 1980, 93–95, 128–129), а други пут у селу Страгарима (Ђурић 1980: 28–30).

Рудник, остаци куле тврђаве, цртеж Феликса Каница (сл. 2)

Други српски устанак

Након пропасти Првог српског устанка, Турци су 1813. године поново заузели варош Рудник (Каниц 1985: 459), која је, већ током Карађорђевог бунa, изгубила статус нахијског средишта, које је премештено у село Брусницу, одакле је био руднички војвода Милан Обреновић (Милићевић 1876: 313; Карић 1887: 707). Најпре је муселим рудничке вароши постао рођени Рудничанин, Токатлић-ага, који је био велики насилник. Његова влада одликовала се, такође, веома тврдом управом. Осим тога, он се убрзо завадио с Милошем Обреновићем и почео је да му ради о глави. Међутим, већ је у то доба Вук Караџић приписивао Милошу Обреновићу велики утицај. Он је агу Токатлића тужио београдском Сулејман-паши Скопљаку, па га је делом због оправданих тужби, а делом и услед потплаћивања, збацио с места рудничког муселима, а уместо њега довео је Ашинбега, с којим је био пријатељ и побратим (Караџић 1969: 56; Гавриловић 1908: 149). Знатно умеренија Ашинбегова управа у Руднику остала је забележена и у анегдоти:

Тако ми је поменути Антоније Гличевац из Мајдана причао да је његова мати, док су му старија покојна браћа била још деца, кад је у кућу дошао турски порески чиновник да убере харач (4 гроша на сваку мушку главу), сву децу, сем једног, на брзину обукла у женске хаљине, па ју је преварени чиновник још благонаклоно тешио да ће јој милостиви Господ дати још мушке деце (Каниц 1985: 460).

Према правилу, анегдоте памте изузетке, а у збиљи окрутност Сулејман-паше Скопљака и Турака није попуштала нити после брутално угушене Хаџи Проданове буне 1814. године (Златковић 2014: 305–324). Као одговор на репресију, у унутрашњости Србије трајале су устаничке припреме. Током марта 1815. године дошло је до два тајна састанка народних првака из Рудничке, Ваљевске и Београдске нахије. Најпре у селу Рудовцима, у кући попа Ранка Дмитровића, а затим у селу Вреоцима. На првом састанку у пивници попа Ранка завереници су се помолили Богу, а Авакум, игуман манастира Боговађе, иначе Ранков брат од ујака, све их је заклео на часни крст и Јеванђеље. Пао је договор да ће подићи устанак против Турка само док Милош Обреновић избегне из Београда, где се налазио као талац. Не буде ли Милош хтео да прихвати улогу вође, одлучили су да га

убију (Милићевић 1888: 137, 522; Гавриловић 1908: 137–138). Захваљујући, ипак, неопрезности и лакомости Сулејман-паше Скопљака, Милош се извукао из Београда. Наиме, паша, жељан новца, понудио је Милошу да откупи стотинак робова које је од Проданове буне држао код себе. Милош је прихватио понуду, с тим да се робље пусти кућама, а он да крене да прикупи новац. Тако се Милош, у другој половини марта, обрео у Шумадији. Извештен о устаничким намерама, приступио је организовању устанка. Опет је у Рудовцима, у кући попа Ранка, уприличен састанак, где је поново извршена заклетва и уговорено је да се на Цвети огласи устанак. Међутим, случај је хтео да борбе отпочну раније. У Јасеници су се појавиле турске харачлије које је растерао качерски војвода Арсеније Лома. Видевши Милош шта се збива, уочи Лазереве суботе, он је ноћу тајно спровео побратима, рудничког муселима Ашин-бега, у Ужичку нахију (Карацић 1969: 66). Милош се још није ни вратио с пута, а Арсеније Лома, подигавши буну у Јасеници, одмах је прешао и у Рудничку нахију и напао је на варош Рудник, о чијем ослобађању, такође, сведочи мноштво забележених усмених предања и анегдота – у чијем се тежишту развијају варијанте о смрти гласовитог јунака Арсенија Ломе из подрудничког села Драгоља у Качеру. Он је учествовао у многим устаничким бојевима. Но, судбина није хтела да у њима настрада и упркос томе што је био озлеђен више пута. За њега Петар Јокић вели да је „имао страшне ране” (1980: 231). Међутим, ’банална’ смрт тако знаменитог јунака вукла је у причу. Анегдота памти „да је Ломо био тежак 120 ока; као и то, да се није бојао смрти. Кад му је, веле, врачало неки Турчин у *пару*, казао му је: да ће наћи смрт од Турчина. Ломо је на то одговорио: ’Ја то и радим’” (Павловић 2008: 205). Предсказање се обистинило: погинуо је услед турске невере којој је претходило и српско вероломство. Мотив „баналне смрти” распрострањен је међу устаничким анегдотама (Златковић 2013б, 241–249)²¹. Извори су сагласни да је некадашњи руднички муселим, ага Токатлић, који је био знатни турски јунак, пружио жестоку одбрану Рудника. Са

²¹ Мотив баналне смрти везује се и за Јанка Катића. Док је разгонио Турке у борбама око Шапца 1806. године Јанко је налетео на једног старца Турчина и затражио му предају. Познавши Јанка и знајући како се он неустрашиво бори, старац потегне из своје „мале пушчице”, те Јанка на месту убије (Арсенијевић 1988: 239; Милићевић 1876: 78). „Ову сам пушчицу гледао у попа Панте”, сведочи Прота Матеја Ненадовић, „мало је дужа од једног аршина, не ваља три гроша... А и старац је мало више ваљао него његова пушчица, али, проклети, уби онако мудрог и преко мере храброг јунака, Катића Јанка” (Ненадовић 1969: 198).

својим војницима утврдио је шанац око своје куће у вароши, коју су Срби, опет, чврсто опколили. Заузели су рудничке коте на Звезди, Јавору, Марјанцу, на Селаковића ливади (превој преко Штурца) и на Азни и Краљевици (Павловић 2008: 212). Арсеније Лома је, ипак, увидео да Токатлића не може лако и без топова да истера, нити да га живог ухвати; а Турчин је схватио да не може задуго да се брани, па су онда почели договори да се под „задатом вером” слободно пропусте из Рудника Токатлић и његови момци (Караџић 1969: 56). Сима Милутиновић налази да је Токатлићеву посаду чинило до тридесет Турака (1837: 132), а Милан Ђ. Милићевић броји их седамдесет (1876: 338). У причама су сачувана сећања на учињену заклетву. Ради чврстог договора, Вук Караџић описује да је Токатлић усво соли на комад хлеба, па га је пољубио и послао га је Ломи да се и овај на хлебу закуне да му неће „невере учинити”, па онда да и он онај хлеб пољуби „као за знак најтврђе вере” и да га пошаље Токатлићу натраг. Када је Лома тако учинио, онда се Токатлић опреми са својим сестрићем и момцима и пођу с Ломом и са Србима брдом од Рудника. Попут сценарија с почетка Првог српског устанка, Лома је, пак, већ био наместио људе да из бусије убију Токатлића и његове људе. Када су се приближили заседи, Срби су изненада опалили из пушака и побили све Турке, осим једног, а Токатлић је рањен успео да пролети кроз прву заседу на коњу, па пошто је убио једног Србина, пао је и он мртав. Онда је преживели Турчин почео да криви Лому да је изневерио, а Лома се изговарао да је покор учињен мимо његове воље и заповести. Турчин извади сребрни велики нож иза појаса и пружи га Ломи, говорећи: „На ти Ломо мој нож. Ако и мене тако убију Срби, као и мога агу, а оно барем нож мој нека носи таки јунак; ако ли ме проведеш и пустиш, да ти је Богом просто, носи га и опомињи се мене.” Лома је пружио руку и док је задевао нож за појас, Турчин је потегао из пиштоља и усмртио Лому, погодивши га посред чела, па је избегао на коњу (Караџић 1969: 56).

Премда је опис Ломине погибије „забележен у време док су догађаји још били у свежем сећању”, Феликс Каниц је поверење поклатио Вуковом приказу (Каниц 1985: 460). Међутим, биограф војводе Арсенија Ломе, Константин Ненадовић, као вернија истини, прихватио је другачија и посве детљанија сведочења Симе Милутиновића Сарајлије, у чијем се приказу заклетве памти детаљ – да је наоружани ага Токатлић пред војводу Лому изашао са калајисаним тањиром у десној руци на коме су била

два залогоја хлеба и гомилица ситне соли. Лома се обавезао да ће Турке лично испратити из Рудника до Ужичке границе и да ће пре „погинути, него задату веру погазити”. Међутим, без Ломиног знања, Турке пресретне Ломин млађи брат Мијаило са својих педесет момака и из бусије припуцају. Турке убију, као и самог Токатлића, који је пре него што је мртав пао с коња, успео пиштољем да усмрти једног Србина. Изненађен заседом, војвода Лома је са својим пратиоцима „оборио плотун на Србе у заседи” и једва их сузбио. Успео је да заштити само три Турчина, међу којима се нашао и Токатлићев барјактар, који је јахао изврсног коња и носио вредно оружје за појасом. Он је извадио из корица леп и у сребру окован и богато искићен јатаган и притворно га пружио Ломи, наводно, у знак захвалности. Анегдота памти његове речи:

Војвода Ломо! Ја видим, да ти овоме, што се нама догоди, рад био њеси, колико ни ја; него то бива тако свуда, ђе промакну рози, уши, зуби ли мимо главу. А сад и вазда теби од мене свакојако фала! Ти како си нас тројицу испратио вјерно и поштено, тако би баш и оне, да ји хајдуци не побише, који ни за Бога, ни за вјеру ништа не маре и незнаду: но теби мај овај нож као мали од мене пешкеш, за хатар вјере и дослука, којиво баш за тебе и јесте како за врлога јунака, пак се већ и врати ка својима, ми ћемо амо сами, пут знамо, добре и одморне коње имамо, а да ни бусије какве већ у напред не буде.

Лома је прихватио нож. Док га је задевао за појас, Турчин је хитро тргао пиштољ и скресао метак војводи у потиљак. Лома је пао с коња на земљу, а Турци су хитро одјахали. Срби су их сустигли и убили двојицу Турчина, а Токатлићев барјактар измакао је на коњу неповређен у Ужице. Војводу Лому још живог, али без свести, Срби су однели у село Баре, у кућу кмета Раке, где је издахнуо после неколико дана. Сахрањен је у ливади изнад Ракине куће, на брду Блатима. На његовом гробу положена је велика плоча без натписа (Милутиновић 1888: 142–145; Ненадовић 1884: 261–263).

Имајући увиде у приказе Вука Караџића и Симе Милутиновића Сарајлије, Милану Ћ. Милићевићу су се, пак, веродостојније чинила посве другачија сазнања официра Јована Мишковића, јер се Милићевић и лично на терену уверио да се о освајању Рудника у освит Другог српског устанка и о смрти Ломиној, махом, тако приповедало свуда по селима око Рудника

(Милићевић 1876: 339)²². Према овој варијанти приче, након учињене заклетве сољу и хлебом, Токатлић се са својим сестрићем и са још седамдесет Турака упутио из рудничке вароши према Ужицу. Када су стигли до места „где је садања школа рудничка”, ту се заклонио иза једне липе Мартиновић из подрудничког села Босуте са још једним другом, па је подвикнуо: „Токатлићу, баца ми пиштоље, које си ми отео, или не ћеш одавде главе изнијети”. Приповеда се да је тако учинио, јер му је Токатлић својевремено отео пиштоље и одонда их носио за појасом. Токатлић му је одговорио: „Ајд, одатле ђаурине, ето ти Ломе па се с њим кусурај; ја не дам пиштоље”. Мартиновић је опалио из пушке и погодио Токатлића који се срушио с коња. Мартиновић је дотрчао да извуче своје пиштоље, али је Турчин још био жив и успео је да рани Мартиновића, па је притрчао његов друг који је најзад и усмртио Токатлића. Због тога се распламсала борба, коју је Лома својим ауторитетом, али и уз помоћ Матеје Каратошића из села Копљара, једва успео да заустави. Токатлића су после сахранили код липе где је и погинуо и „до скоро му се познавао гроб”, а Мартиновића су излечили и живео је још годину дана. Токатлићев сестрић ујахао је ујаковог коња, па је спровод Турака настављен Рудником, брдом на Брекињу²³, куда се ишло старим путем у Брусницу. Лома је измакао напред са Токатлићевим сестрићем, јер су били на добрим коњима. Када су били на брду Делалића прлини, киша је почела да пада, па је Лома навукао „кукуљачу од гуња на главу”. Токатлићев сестрић, који је наумио да освети ујака, потегло је јатаган да исече Лому преко врата, али је са ножем неспретно извукао и „кан из силава”. Чувши шушањ, Лома се окренуо. У неприлици, Токатлићев сестрић се снашао. Да не би Лома опазио његову намеру, пружио му је извучени јатаган с канијом, рекавши: „На, овај јатаган Ломо, за спомен и веру”. Бојећи се преваре, Лома није хтео да га лично прими, него рече: „Подај моме слузи, ја примам”. Барјактар Илија Дембура из села Босуте примио је јатаган, па су продужили путовање. Нису дуго јахали, а киша је почела све јаче да пада, па је Лома још дубље натукао кукуљачу на главу, не стрепећи ништа. Али, Токатлићев сестрић је извукао пиштољ иза појаса и скресао Ломи куршум у затиљак и одјурио

²² Испитивања рудничких старина вршили су многи истраживачи, али Милоје Т. Ракић, такође, сматра да су нарочито били тачни и исцрпни описи официра Јована Мишковића (Ракић 2008: 787). Шири преглед савремених монографија о Рудничком крају и Качеру дао је Борисав Челиковић (2008: 1–4).

²³ Топоним посведочен у данашњици (Јаћимовић, Петровић 2003: 29).

путем ка Брусници. Приповедало се да је за један и по сат стигао у Теочин, а да је одатле утекао у Ужице. Срби су побили остале Турке. Само је неколицина успела да избегне на добрим коњима, али их је, на рудничком брду Стражевици, пресрела српска стража и све их ликвидирала. Када је, смртно рањен, војвода Арсеније Лома пао с коња, онда је на том месту погинуо и неки Турчин Делалић, Токатлићев момак. Према казивањима, његова је „трупина” неколико дана остала незакопана и ништа га није хтело јести, а све остале Турке „разграбиле су свакојаке птичурине”. После су га закопали, и на томе месту, где је његов гроб, и где је он лежао, изгорела је била земља и трава није туда три године расла. Према предању, отуда је и то место добило назив: Делалића прлина²⁴.

Тешко рањеног Лому Срби су однели у кућу капетана качерске нахије Марка Ракића²⁵, на брду Блатима, где је после неколико дана издахнуо. Сахрањен је у Ракићевој ливади, близу куће у којој је преминуо. Гроб му је био обележен великом плочом без натписа. Због тога је Јован Мишковић жалио што Срби не исказују довољно поштовања према „славним јунацима и борцима за слободу наше отаџбине” (Мишковић 2011: 358–360; Милићевић 1888: 338–339). Безмало две деценије након смрти генерала српске војске и председника Српске краљевске академије, Јована Мишковића (1844–1908), у данашњој варошици Руднику, на истоименој планини, подигнута је, 1926. године, велика бела мермерна пирамида, посвећена ратницима из Првог светског рата, као и војводи Арсенију Ломи. На споменику пише: „У постољу ове пирамиде / почивају посмртни остаци / Арсенија Ломе / војводе качерског” (Росић 2009: 91).

У етнолошким испитивањима Качерске области, обављеним између 1913. и 1921. године, Јеремија М. Павловић слично Јовану Мишковићу описује запоседање турске вароши Рудника у Милошевом устанку, с тим што он турског команданта рудничког гарнизона из Првог српског устанка (1804) и из Другог српског устанка (1815) сматра истом личношћу, именујући га као *Сали Ага Токатлић – Руднички Бик*. С временске дистанце од једног

²⁴ Топоним је очуван до данас. Брдо висине 779 метара (Јаћимовић, Петровић 2003: 65; Ракић 2008: 740). У традицији су распрострањена предања према којима земља не прима тела великих крвника и грешника. Њихова гробна места сматрају се нечистивим просторима, који „зијају” у виду провалија и које се не могу „засути” или, пак, над њима расту „татула, коприва и коров. Гнезде се гуштери, гује се увек ту виде” (Златковић 2008: 341–342).

²⁵ Кућа капетана Марка Ракића била је, за оно време и оне прилике, веома раскошна. Њен детаљан опис и план приложио је Милоје Т. Ракић (2008: 757–759).

века, у сећању Рудничана два историјска актера сажела су се у једној личности. Сводећи казивања о погибијама Сали Аге Токатлића Рудничког Бика и качерског војводе Арсенија Ломе на Руднику, Јеремија Т. Павловић, између осталог, бележи и изреку: „Тако је Сали-ага завршио свој живот. *Рудник га хранио, Рудник га и појео*. А и Срби изгубише војводу Лома” (2008: 212–213).²⁶

У Другом српском устанку Брусница је остала главно нахијско место, а доцније и окружно место све до 1856. године (Карић 1887: 707). Дотле је стара варош Рудник, на северној страни испод рудничких врхова Великог и Малог Штурца, на левој обали извора Јасенице, остала без становништва и препуштена пропадању и нико је више „није ни обнављао нити загревао каквим новим животом и радом”. Последњих деценија 19. века, када су Јован Мишковић, Милан Ђ. Милићевић и Феликс Каниц обилазили планину Рудник затекли су само остатке и рушевине древног, некадашњег утврђеног града Рудника. Милан Ђ. Милићевић је још и констатовао да је напуштени град Рудник „доста верна слика судбине Турака у српским земљама” (Милићевић 1876: 311–315; Мишковић 2011: 50–51; Каниц 1985: 449–464; Карић 1887: 388–389; Јаћимовић, Петровић 2003: 17), премда су 1867. године (Милићевић 1981: 298) Турци напустили и последња четири утврђена града у Србији: Београд, Смедерево, Кладово и Шабац, док су Ужице и Соко срушени раније.

Литература и извори

Антонијевић, Драгана. „Насиље над женама и сексуални морал: потиснута повест устаничког доба у Србији”. *Гласник Етнографског института САНУ*, 47 (1998), 65–78.

Арсенијевић, Лазар Баталака. *Историја српског устанка*. Београд: Баталакин фонд, 1898.

Бура, Никола. *Србија и свет у време Првог српског устанка (1804–1813). Хронологија – догађаји и личности*. Београд: Теовид, 2003.

Вукићевић, Миленко. *Карађорђе I*. Београд: Слобода, 1986.

²⁶ Пандан рудничкој изреци представља исказ у вези са злом судбином дахије Аганлије. Када се у селу Вранићу пронео глас да је војвода Миленко Стојковић погубио све четири дахије на дунавском острву Адакале и да је Аганлијину главу, кад су је од крви прали, испустио неки Циганин у Дунав, неко је од мештана, памти се, рекао: „Што ти је судбина! Вода га донела, вода га однела”, јер је дошао као чамција Савом у Србију (Димитријевић 1988: 10; Златковић 2007: 187).

- Гавриловић, Михаило. *Милош Обреновић I*. Београд: Задужбина Илије М. Коларца, 1908.
- Димитријевић, Радоје прота. „Аганлија”. Радош Љушић, ур. *Књижевне новине*, бр. 756, 15. јун, Београд, 1988, 10.
- Дрндарски, Мирјана. „Промена улоге епског противника у устаничкој песми као одраз нове државотворне идеологије”. *Карађорђево устанак – настајање нове српске државе*. Зборник радова. Ненад Љубинковић, ур. Велика Плана: Скупштина општине, 1998, 126–132.
- Ђорђевић, Тихомир. *Наши народни живот*, II. Ненад Љубинковић, ур. Београд: Просвета, 1984.
- Ђурић, Јанићије. „Копија Историје сербске”. *Казивања о Српском устанку 1804*. Драгана Самарцић, ур. Београд: СКЗ, 1980, 1–68.
- Зечевић, Слободан. *Митска бића српских предања*. Београд: „Вук Караџић” – Етнографски музеј, 1981.
- Златковић, Бранко. *Први српски устанак у говору и у твору. Анегдоте и сродне приповедне врсте усмене књижевности о Првом српском устанку*. Београд: Институт за књижевност и уметност; Аранђеловац: Фонд „Први српски устанак”, 2007.
- Златковић, Бранко. „Грех и проклетство у усменим казивањима о Српској револуцији (1804–1815)”. *Српско усмено стваралаштво*. Зборник радова. Ненад Љубинковић, Снежана Самарција, ур. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2008, 323–346.
- Златковић, Бранко. „Дахија Аганлија у традицијском памћењу”. *Фолклор, поезика, књижевна периодика. Зборник радова посвећен Миодрагу Матићком*. Станиша Тутњевић, ур. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010, 345–367.
- Златковић, Бранко. „Одједи митских времена у усменим казивањима о Салиаги Рудничком Бику”. *Време, вакат, земан. Аспекти времена у фолклору*. Зборник радова. Лидија Делић, ур. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2013а, 177–196.
- Златковић, Бранко. „Мотив баналне смрти јунака у усменим казивањима о устаничкој Србији”. *Зборник у част Марији Клеут*. С. Томин, А. Пешикан Љуштановић, Н. Половина, ур. Нови Сад: Филозофски факултет, 2013б, 241–249.
- Златковић, Бранко. „Хаци Проданова буна у историографији и усменој традицији”. *Промисљања традиције, фолклорна и литерарна истраживања*. Зборник радова. Бошко Сувајџић, Бранко Златковић, ур. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014, 305–324.
- Јаћимовић, Миодраг, Драгољуб Петровић. *Ономастика Качера*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2003.

- Лиречек, Константин. *Историја Срба. Књ. 1, (Политичка историја) до 1537.* Превео Јован Радонић. Београд: Слово љубве, 1978.
- Јокић, Петар. „Причања Петра Јокића о Српском устанку”. *Казивања о Српском устанку 1804.* Драгана Самаршић, ур. Београд: СКЗ, 1980, 149–263.
- Каниц, Феликс. *Србија, земља и становништво*, I. Београд: СКЗ – Рад, 1985.
- Караџић, Вук Стефановић. „Историјски списи I”. *Сабрана дела Вука Караџића*, XV. Радован Самаршић, ур. Београд: Просвета, 1969.
- Караџић, Вук Стефановић. „Српске народне пјесме IV”. *Сабрана дела Вука Караџића*. Књ. VII. Љубомир Зуковић, ур. Београд: Просвета, 1986.
- Караџић, Вук Стефановић. „Српске народне пјесме II”. *Сабрана дела Вука Караџића*. Књ. V. Радмила Пешић, ур. Београд: Просвета, 1988.
- Карић, Владимир. *Србија: опис земље, народа и државе*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1887.
- Коларевић, Владета. „Прећутана историја VII”. *1804*, часопис Задужбинског друштва „Први српски устанак”. Бранко Златковић, ур. Година IV, бр. 7. Орашац, 2008, 4.
- Коларевић, Владета. *Усмена небиштина – Карађорђе и његови устаници у народном предању и архивској грађи*. Орашац: Задужбинско друштво „Први српски устанак”, 2016.
- Марјановић, Весна. *Маске, маскирање и ритуали у Србији*. Београд: Чигоја штампа – Етнографски музеј, 2008.
- Милићевић, Јован. „Друга владавина кнеза Михаила Обреновића”. *Историја српског народа*. Пета књига. Први том. Владимир Стојанчевић, ур. Београд: СКЗ, 1981.
- Милићевић, Милан Ђ. *Кнежевина Србија*. Београд: Државна штампарија, 1876.
- Милосављевић, Милош. „Једна исправка у биографији Филипа Вишњића гуслара”. *Мале новине, дневни лист за свакога*. Београд, недеља, 13. новембар 1888, год. 1, бр. 222, 2–3.
- Мишковић, Јован. „Опис Рудничког округа”. *Руднички округ, Рудничка Морава: насеља, порекло становништва, обичаји*. Борисав Челиковић, ур. Београд: Службени гласник – САНУ, 2011, 7–372.
- Милутиновић Симеон Сарайлиа. *Исторія Сербіе: одъ почетка 1813-е до конца 1815-те године*. Лайпциг, 1837.
- Милутиновић, Сима. *Историја Србије од почетка 1813-е до конца 1815-е године*. Београд: штампарија Краљевине Србије, 1888.

- Милутиновић, Симо Сарајлија. *Сербијанка*. Душан Иванић, ур. LXXXVI, књ. 573. Београд: СКЗ, 1993.
- Милутиновић, Сима. *Житија устаника*. Милорад Радевић, ур. Коцељева: Библиотека „Јанко Веселиновић”, 2003.
- Недељковић, Миле. *Годишњи обичаји у Срба*. Београд: „Вук Караџић”, 1990.
- Недељковић, Миле. *Записи из Шумадије*. Књ. 2. Београд: ЧИН, 2000.
- Недељковић, Миле. *Српски обичајни календар за просту 2009. годину*. Београд: ЧИН, 2008.
- Ненадовић, Константин. *Живот и дела Карађорђа и живот његови војвода и јунака II*. Беч: Штампарија Јована Н. Вернаја, 1884.
- Ненадовић, Матија Прота. *Мемоари*. Теодора Петровић, ур. Нови Сад – Београд: Матица српска – СКЗ, 1969.
- Новаковић, Стојан. *Устанак на дахије 1804*. XLVII, књ. 324, Београд: СКЗ, 1954.
- Павловић, Јеремија М. „Качер и Качерци”. *Качер. Милоје Т. Ракић. Качер и Качерци. Јеремија Павловић*. Борисав Челиковић, ур. Горњи Милановац: Лио, 2008.
- Пантелић, Гаја, „Казивање старца Гаје Пантелића”. *Казивања о српском устанку 1804*. Драгана Самарџић, ур. Београд: СКЗ, 1980, 69–147.
- Перовић, Радослав, ур. *Грађа за историју Првог српског устанка*. Београд, 1954, 11–60.
- Петровић, Соња, ур. „Филип Вишњић у сећањима и причањима. Поводом 250 година од рођења (1767–1834–2017)”. *Фолклористика 2/2* (2017). Београд, 191–225.
- Раденковић, Љубинко. *Симболика света у народној магији Јужних Словена*. Ниш: Просвета; Београд: Балканолошки институт САНУ, 1996.
- Раденковић, Љубинко. „Змај”. *Словенска енциклопедија, енциклопедијски речник*. Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, ур. Београд: Zepher book world, 2001, 206–211.
- Ракић Милоје Т. „Качер”. *Качер. Милоје Т. Ракић. Качер и Качерци. Јеремија Павловић*. Борисав Челиковић, ур. Горњи Милановац: Лио, 2008.
- Росић, Боса. *Поменици на камену. Народни споменици 1804–1815. у западној и централној Србији*. Ужице: Народни музеј, 2009.
- Самарџић, Драгана, ур. *Казивања о Српском устанку 1804*. Коло LXXII, књига 484, Београд: СКЗ, 1980.

- Стевановић, Новица. *Ратна лукавства српске војске 1804–1815*. Београд: Војска, 2002.
- Толстој, Н. И. „Бик”. *Словенска енциклопедија, енциклопедијски речник*. Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, ур. Београд: Zepher book world, 2001, 25–27.
- Филиповић, Миленко С. „Таково”. *Српски етнографски зборник*. Насеља и порекло становништва. Књ. 37. Београд: „Научно дело”, 1960.
- Чајкановић, Веселин, „Стара српска религија и митологија”. *Сабрана дела из српске религије и митологије*. Књига пета. Војислав Ђурић, ур. Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партедон, 1994а, 266–272.
- Чајкановић, Веселин, „Студије из српске религије и фолклора 1910–1924”. *Сабрана дела из српске религије и митологије*. Књига прва. Војислав Ђурић, ур. Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партедон, 1994б, 393–404.
- Челиковић, Борисав. „Насеља, порекло становништва и обичаји Качера”. *Качер*. Милоје Т. Ракић. *Качер и Качерци*. Јеремија Павловић. Б. Челиковић, ур. Горњи Милановац: Лио, 2008, 1–4.
- Шаулић, Новица. *Први српски устанак, народне пјесме из збирке Новице Шаулића*. Београд: Народна књига, 1954.
- Шафарик, Јанко. „Описаніє свію досадъ познаты србски новаца: (са IX таблица слика)”. *Гласникъ Дружства србске словесности*. Год. 3, св. 3 (1851), 189–261.
- Eliade, Mircea. *Sveto i profano* (separat). Vrnjačka Banja: Zamak kulture, b. g.
- Zirojević, Olga. *Srbija pod turskom vlašću 1459–1804*. Београд: Српски генеалошки центар, 2007.

Branko R. Zlatković

NARRATIVES ABOUT LIBERATION OF THE FORTIFIED CITY OF RUDNIK BY THE REBELS

Summary

Based on various oral narrative material, which was recorded in folklore, memoirs, travel, biographical, historiographical, ethnological and geographical sources – the paper chronologically thematizes and analyzes the events related to the liberation and fate of the fortified town of Rudnik located on the eponymous Šumadija mountain during the First and the Second Serbian Uprising. Basic topics of many widespread and identified legends and anecdotes, that are still retold in the region, are the role of the notorious bully and Rudnik district judge (muselim) Sali-aga, known as the Bull from Rudnik, as well as the murder of Serbian Duke of Kačer, Arsenije Loma.

Key words: The First and the Second Serbian Uprising, the city of Rudnik, Sali-aga Rudnički Bik, Duke Arsenije Loma, narrations, anecdotes, legends, proverbs, epics.